

ФЕМІНІТИВИ В КУБІ: ДЕЯКІ КАЗУСИ ПЕРЕКЛАДУ²⁰

Олена Сірук, Іван Держанський

Abstract: Although nouns denoting persons of the female sex have always been mostly regular derivations in all Slavic languages, the use of feminines in original as well as translated fiction is neither predictable nor systematic. This article draws material from the corpus of parallel texts CUB to discuss some peculiarities of the systems of feminine nouns in Ukrainian and Bulgarian, especially such phenomena as neuter-gender feminines and feminines within common-gender words, with a focus on translation.

Keywords: feminine, corpus, parallel texts, translation, Bulgarian language, Ukrainian language.

Український і болгарський фемінікон

Фемінітив — іменник жіночого роду, зазвичай корелят і дериват іменника чоловічого роду, який позначає жінку (особу жіночої статі) за національністю, місцем проживання, індивідуальними характеристиками, заняттям, суспільним станом та роллю, політичними поглядами тощо, наприклад, *студент* m → *студент-к-а* f, *професор* m → *професор-к-а* f, *бог* m → *бог-ин-я* f.

Фемінітиви є в усіх слов'янських мовах. Вони утворюються відповідно до наявних у кожній мові словотвірних моделей, взаємодіють з лексемами інших частин мови в тексті так, як інші іменники жіночого роду відповідної мови. „В основу творення фемінікону української мови лягла праслов'янська лексична система, що певною мірою відобразилася в давніх українських пам'ятках і стала визначальною для словотвірних процесів усієї писемної доби“ (Брус 2019: 5). Українські фемінітиви регулярно фіксуються словниками як сучасної мови (СУМ 1980), так і історичними (СУМ 1994), так само, як і болгарські (Герв 1908; РБЕ 1977 тощо).

²⁰ http://doi.org/10.26615/issn.1314-572X.2021_014

Найбільш ґрунтовними одномовними дослідженнями на сьогодні є монографії української дослідниці Марії Брус „Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування“ (Брус 2019) та болгарської дослідниці Ваніни Сумрової „Новите феминални названія в българския език“ (Сумрова 2018). Актуальність і новизна нашого дослідження полягають у зосередженні уваги на фемінітивах у перекладному аспекті в парі близькоспоріднених слов'янських мов, а саме українській та болгарській, на базі паралельного корпусу текстів. У порівняльному аспекті фемінітиви цієї пари мов досліджувалися нами раніше (Siruk, Derzhanski 2018: 77), проте не всі цікаві моменти залишилися висвітленими, та й дослідницький корпус текстів був меншим.

КУБ: корпус українських та болгарських паралельних текстів

Зручним інструментом для дослідження перекладних еквівалентів є електронні текстові корпуси, які останні декілька десятиліть активно укладаються для слов'янських мов у різних конфігураціях. Ми працюємо над укладанням одного з таких корпусів – паралельного корпусу українських і болгарських текстів (КУБ).

Загальний обсяг корпусу на момент написання статті – **25,4 млн.** словоформ. Співвідношення об'єму українських текстів до болгарських – 47:53.

КУБ складається з **10 секторів** відповідно до мови оригіналу:

- **оригінальні** українські та болгарські тексти, а також
- **паралельні переклади** українською та болгарською з англійської₁ (автори з Британських островів), англійської₂ (зі Сполучених Штатів), італійської, німецької, польської, російської₁ (автори-„реалісти“), російської₂ (автори-„фантасти“) та французької — по 2,5 млн. слів кожний сектор.

Методи дослідження

За способом формування вибірки це дослідження можна визначити як корпусно-лексикографічне. У болгарському матеріалі пошук здійснювався за формальними ознаками, оскільки фемінітиви тут утворюються здебільшого одним з невеликої кількості суфіксів – **-к(а)** (*приятелка*), **-иц(а)** (*краслиця* ‘королева’), **-(к)ин(я)** (*княгиня, ратайкиня* ‘наймичка’), **-л(а)** (*крадла* ‘крадійка’), **-уш(а)** (*хитруша* ‘хитрунка’), **-ш(а)** (*губернаторша*). Є ще **-ес(а)** (*принцеса*) та менш частотне **-ис(а)** (*актриса*) неслов'янського по-

ходження, а також непродуктивні **-ин(а)** (*балерина*), **-ид(а)** (*силфида*). Цей підхід зручний своєю автоматичністю (критерій застосовується легко).

В українському матеріалі, зокрема через особливості парадигматики та більш ніж вдвічі більшу кількість фемінітивних суфіксів: **-к(а)** (*вчителька*), **-иц(я)** (*цариця*), **-ниц(я)** (*служниця*), **-ин(я)** (*богиня*), **-ев(а)** / рідко **-ов(а)** (*королева; баронова*), **-их(а)** (*старостиха; кравчиха*), **-ух(а)** (*співуха; товстуха; повитуха*), **-івн(а)** (*князівна, попівна*), **-н(а)** (*княжна, панна*), **-чиц(я)** (*наводчиця*), **-щиц(я)** (*обманищиця*), **-ал(я)** (*праля, ткаля*), **-ен(я)** (*німкенья, туркенья*), **-івк(а)** (*жидівка; покоївка*), **-ул(я)** (*погануля, товстуля*), **-ун(я)** (*красуня*), **-ад(я)** (*попадя*), **-еп(а)** (*дурепа*), **-ш(а)** (*тренерша; маршальша*), неслов'янського походження **-ес(а)** (*принцеса*), **-ис(а)** (*абатиса*), **-ин(а)** (*балерина*), а також наявність утворених флексійним способом похідних (*гостя, раба*), – застосувати лише формальний критерій було проблематично, тож пошук здійснювався перш за все за регулярними виразами тлумачень в академічному словнику української мови (СУМ): наприклад, ‘жін. до ...’ однозначно вказує на те, що реєстрове слово – фемінітив. Проте тлумачення фемінітивів не зводяться ані до одного, ані до кількох таких виразів: укладачі словника не ставили собі за мету подібну уніфікацію. Тож робився також пошук за регулярними виразами (наприклад, усі фемінітиви з суфіксами **-тель-к-** можна знайти в корпусі, якщо задати у рядку пошуку вираз `\b[a-іг’]+тель(ок|ці|к(а(ми)?|х)?|ою?|[иу])\b`). Оскільки пошуковик знаходить, окрім *визволителька* чи *цілительниці*, ще й *бутельок*, необхідним є подальше ручне редагування результатів пошуку для відсівання омонімічних форм. Формальний критерій, застосований до болгарського матеріалу, також має свої обмеження, тому найкращий результат дає поєднання вказаних вище підходів (комплексне дослідження).

На цьому етапі знайдено **1152 болгарські** й **1272 українські фемінітиви**, причому йдеться про лексеми, а не про слововживання. З болгарських **946** лексем та **1064** лексем з українських мають фемінітив як перекладний відповідник хоча б один раз.

Обмеження

На початкових етапах дослідження відбиралися лише фемінітиви, утворені суфіксальним способом від іменника чоловічого роду на позначення особи чоловічої статі. Проте у процесі відбору довелося дещо розширити й уточнити цей критерій, оскільки

- перераховані суфікси не завжди однозначні: так, у підрахунок потрапила *госпожица*, хоча там суфікс **-иц(а)** не тільки фемінітив-

ний, а й демінутивний; при цьому сама *госпожа* в підрахунок не потрапила, бо не містить відповідного суфікса;

- деякі слова з очевидно фемінітивним суфіксом не мають відповідника чоловічого роду, наприклад, *метреса* чи *родилка* ‘породілля’;
- з іншого боку, є утворені флексійним способом фемінітиви (з корелятами чоловічого роду), як „домашні“ типу *мързелана* ‘лінивиця’, так і „чужинські“ типу *маркиза*.

Встановлення словотвірного критерію для відбору фемінітивів призводить також до різнобою на міжмовному рівні: слово однієї мови потрапляє в перелік, а його перекладний відповідник – ні. Наприклад, болг. *вдовица* була підрахована як фемінітив з корелятом *вдовец*, а укр. *вдова* – ні, бо в СУМ слово тлумачиться як ‘жінка, яка після смерті чоловіка не одружилася вдруге’, а також не має типової фемінітивної морфології та не утворене від *вдівець* (швидше, це вторинне утворення від *вдов*), але (за аналогією до болгарського слова) був підрахований повний синонім *вдовиця*, де є типовий суфікс.

Розбіжності

На сьогодні в КУБі знайдено **522** випадків вживання фемінітива в болгарській та перекладного відповідника чоловічого роду в українській мові та **277** випадків зворотнього. Підтвердилися наші попередні висновки: у болгарських художніх текстах порівняно з українськими фемінітиви вживаються послідовніше.

Також ми побачили, що в паралельних перекладах з російської (сектор російської фантастики) тільки на українській стороні жінок найчастіше (причому з великим відривом) не називають фемінітивами.

Коли жінку називають словом чоловічого роду без додавання *жінка*, узгодження може йти як за чоловічим, так і за жіночим родом. Причому це відбувається непослідовно: так, в одному тексті („Туманність Андромеди“ І. Єфремова) співіснують *вигукнув геолог* і *вигукнула геолог*. У болгарських перекладах обидва рази використано *геоложката*.

Пари Bg f – Uk m

Українським іменникам **чоловічого** роду найчастіше відповідають такі **болгарські фемінітиви**, як:

- *приятелка* (76) — найбільше в британському секторі (31), французькому (20), причому 18 разів фр. *amie(s)* ‘подруга, -и’ було перекладено українською як *друг (друзі)* й двічі — фр. *amis* ‘друзі’

болгарською як *приятелки*; значно менше в російському фантастичному (9) й англійському американському (8);

- *лекарка* (36) — майже всі випадки вживання – у двох російських секторах;
- *свидетелка* (32) — переважно в обох англійських секторах; український корелят *свідка* є в 11-томному словнику української мови (СУМ 1978: 76), проте в наявну версію КУБа воно не потрапило, зате знайшлося *свідчиця*, якого немає в СУМ;
- *историчка* (15) — усі в секторі російської фантастики;
- *другарка* (12), розкидане по секторах;
- *агрономка* (9) в „Чотири броди“ М. Стельмаха (причому автор вживає й фемінітив *агрономша* як **синонімічний**);
- *членка* (9), розкидане по секторах;
- *астронавигаторка*, *біоложка*, *геоложка* (по 7) — у російському фантастичному секторі, окрім одного випадку *жінки-геолога* в О. Гончара;
- *директорка*, *учителка* (по 6), розкидані по секторах;
- *специалистка* (6), 1 раз в болгарському секторі й 5 разів у російській фантастиці.

Пари **Bg m – Uk f**

Болгарським іменникам чоловічого роду найчастіше відповідають такі **українські фемінітиви**, як:

1. *служниця* (13), якому серед іншого відповідає *слуга*, що, на відміну від української (СУМ 1978: 376), у сучасній болгарській вважається лише чоловічого роду (РБЕ);

2. *подруга* (13) і *приятелька* (12) — обидві переважно в перекладах з англійської (друге здебільшого в американському секторі), причому здебільшого це множина *friends*, яку болгарський перекладач розуміє швидше як змішану спільноту і перекладає як *приятелі*, а український віддає перевагу множині жіночого роду *приятельки* там, де йдеться про друзів / подруг героїні, відтворюючи стереотипний поділ за статтю в дружніх стосунках тогочасного суспільства. Коли йдеться про одну особу, то в тих самих перекладах на болгарську це буде *приятелка*, а в українських – *подруга*;

3. потім *войовниця* (10), яке в болгарській не має відповідника, тому в перекладі М. Куна (а воно лише там) і Афіна названа *богиня-воин*, і амазонки – *жени-воини*;

4. *манекенниця* (8) (слово *манекенка* є, але дехто, наприклад, Б. Райнов і перекладач „Geborgtes Leben“ Е. М. Ремарка, ним не користуються);

5. *ворожка* (б) (5 з 6 разів в американському секторі);

6. *лікарка* (б) (але в 5 з 6 випадків – у болгарських книгах – це доктор перед ім'ям).

Ще трохи мовної специфіки

В обох мовах є (але в українській значно вживаніші) фемінітиви зі значенням ‘дружина <такого-то>’, причому вони не завжди чітко відразняються від слів зі значенням ‘жінка-<такий-то>’: болг. *кметица* — це й дружина мера, і жінка-мер.

В українській є ще й лексеми зі значенням ‘донька <такого-то>’ і навіть ‘донька <такої-то>’ (діапазон — від *царівна* до *старцівна* та *вдовівна* [останнє у М. Стельмаха]). У болгарській такою є лише *царкиня* ‘царевна’. У текстах українським фемінітивам на **-івн(а)** майже завжди відповідають описові вирази; виняток — *князівна*, якому відповідає, як правило, болг. *княгиня*, а коли в одному реченні сусідять *княгиня* й *князівна*, що трапляється нерідко, болгарською доньку зазвичай називають *младата княгиня* ‘молода княгиня’ чи на ім'я; втім, *королівна* та *царівна* болгарською – також часто *княгиня* чи *принцеса*.

Фемінітиви середнього роду

У болгарській мові існує таке цікаве явище, як **фемінітив не жіночого роду** або **відфемінітивний демінутив середнього роду**. Виникнення таких фемінітивів мотивоване та підкріплене продуктивністю словотвірної моделі, за якою утворюються демінутиви середнього роду від іменників чоловічого роду (напр., *ратай* → *ратайче*). Як результат маємо в КУБі такі пари різнорідних (Bg n – Uk f) перекладних відповідників, як *ратайкинче* : *наймичка*; *слугинче* : *покоївка*; *монахинче* : *черниця* / *монашка* :

Bg: *А ратайкинчето Мариана какво ли не сложи на масата, разбираш ли* [...].

Uk: *А наймичка Мар'яна чого тільки, чуєш, не поставила на стіл* [...].

– М. Стельмах, *Гуси-лебеді летять*

Bg: *Слугинчето му отвори вратата.*

Uk: *Маленька покоївка відчинила двері.*

– Гі де Мопассан, *Любий друг*

Bg: *Малкото монахинче ни забеляза и спря вляво от бункера.*

Uk: *Юна черниця, завваживши нас, спинилася ліворуч від бункера.*

– Гюнтер Грас, *Бляшаний барабан*

Вг: Бихме се още пет дни в Палермо преди примирието, ама никакви монахинчета нямаше [...].

Ук: До того, як настало перемир'я, ми ще п'ять днів билися у Палермо, але монашок більше не бачили [...].

– Умберто Еко, *Празький цвинтар*

В українській мові також можлива зміна роду на середній в процесі утворення назви малої істоти або демінутива, напр. *циган* → *циганча*, але це трапляється рідко. Такі похідні не містять морфологічних ознак, за якими їх можна було б чітко проасоціювати з певною статтю. У демінутивах типу *дівча*, *хлопча* значення статі задане коренем, а не формантом.

В обох мовах можливі **відфемінітивні аугментативи** на кшталт укр. *свекруха* → *свекрушисько*, *свекрушище* та болг. *свекърва* → *свекървище*, проте в КУБі їх не трапилося.

Народжені перекладом: Ук → Бг

Зрідка такі болгарські фемінітиви середнього роду можуть позначати й особу чоловічої статі, так утворюється пара *німченя* : *немкинче*, хоча словник з таким слововживанням не погоджується і визначає *немкинче* як ‘малка или млада немкиня’ (РБЕ):

Ук: Гостювали в цих родовитих фонів ще й якісь новоспечені фоні з Берліна, з ними німченя мале, гарненьке.

Вг: На гости на тези родовити фонове бяха дошли и някакви новоизпечени фонове от Берлин и с тях малко хубаво немкинче.

– Олесь Гончар, *Циклон*

У цьому випадку, мабуть, слід говорити або про особливості розуміння недоспецифікованих форм (укр. *німченя*, як і контекст твору, не подає інформацію про стать дитини, проте стереотипно асоціюється з хлопчиком), або про ідіолект перекладача.

Народжені перекладом: Бг → Ук

Використання фемінітивів для прояснення значення недоспецифікованих форм характерне й для перекладів з болгарської мови на українську:

Вг: Павлина объркано загледа другарчетата си.

Ук: Павлінка збентежено глянула на своїх подружок.

– Павел Вежинов, *Сліди залишаються*

Болгарські демінутиви середнього роду, що не містять фемінітивних показників, зазвичай сприймаються як такі, що позначають особу чоловічої статі чи людину в цілому; проте не завжди. Український перекладач

уоднозначив неоднозначну форму відповідно до контексту (у романі йшлося саме про дівчаток).

Втрачені в перекладі: Uk → Bg

Bg: *дори вече вътрешно се наслаждавах, представяйки си как всички тия мършави **интелигентчета** биха се втурнали към прозорците, ако видеха Андрій Шишига такъв, какъвто бе посред ноц, та дори до трети петли.*

Uk: *я вже стиха тішився, уявляючи, як кинулися б до вікон усі ці муршавенькі **інтелігентки**, побачивши Андрія Шишигу таким, яким він був опівночі і до третіх півнів.*

– Володимир Дрозд, *Самотній вовк*

Болгарський перекладач зробив акцент на емоційному ставленні (зверхності, зневазі) безвідносно до статі, використавши демінутив середнього роду замість початкового фемінітиву. В перекладах з української на болгарську такі випадки трапляються рідко.

Різномірдна омонімія

Обидві мови мають так звані слова спільного роду, які фактично є окремими омонімічними одиницями чоловічого та жіночого родів, а останні підпадають під визначення фемінітивів та часто перекладаються фемінітивами. У болгарській мові високочастотним можна назвати лише іменник *роднина* ‘родич/-ка’, тоді як в українській високу частоту вживання мають декілька таких слів (*вбивця, голова, колега, служка*).

Хоча словники маркують подібні іменники і чоловічим, і жіночим родом, на практиці частина таких іменників має виразне співвідношення лише з однією статтю. Так, приклади вживання в КУБі негативно забарвленого іменника *potinaxa* (СУМ) свідчать про його застосування виключно до жінок, з болгарськими фемінітивними відповідниками *кокетка, нахалница, никаквица, повлекана, уличница*. Аналогічна ситуація з іменником *чистьоха*, болгарський відповідник – *чистница*.

Цікаві казуси трапляються, коли в тексті, який потрібно перекласти, чітко виокремлюються особи жіночої та чоловічої статі, а основний, єдиний або найбільш прийнятний перекладний відповідник належить до спільнорідних слів. У поданих нижче паралельних реченнях можна побачити, як подвійний англійський фемінітив *mestiza-murderess mother* ‘метиска-вбивця мати’ та маскулітив *Spanish-murderer father* ‘іспанець-вбивця батько’ підштовхнули болгарського перекладача до викори-

стання слова *убийця* як фемінітива (РБЕ фіксує його як застаріле та спільного роду, хоча в корпусі воно вживається як іменник жіночого роду) в парі з *убиец*, тоді як український перекладач як відсутністю такої можливості живив форми множини *злодіїв і вбивць* :

Bg: *Та в това огнище на порока, всред племето кару, беше се родил Хосе Манчено – син на испанец убиец и метиска убийца.*

Uk: *Саме тут і народився Хосе Манчено від батька-іспанця та матері-метиски, злодіїв і вбивць.*

En: *And in this pest-hole of the Caroos José Mancheno had been born of a Spanish-murderer father and a mestiza-murderess mother.*

– Джек Лондон, *Серця трьох*

Підсумки

1. Фемінітиви характерні для усіх слов'янських мов, але є відмінності в їхньому творенні та вживанні, що пов'язано як з мовними, так і позамовними факторами.

2. У художніх текстах КУБа бачимо частіше / регулярніше використання фемінітивів на болгарському боці у порівнянні з українською.

3. Немає прямої залежності між кількістю словотвірних формантів та частотою вживання утворених фемінітивів: розмаїтість української суфіксації не дає результату у вигляді послідовно активного вживання фемінітивів.

4. Синонімія формантів існує в обох мовах, проте яскравіше вона виражена в українській мові.

5. В українській мові наявні активні суфіксальні моделі назви жінки за фахом/титулом/посадою чоловіка та доньки – за аналогічними характеристиками батька (інколи – й матері). У болгарській мові фемінітиви такого типу є поодинокими.

6. Відфемінітивні демінутиви поширені в обох мовах, проте в болгарській мові є ще й таке явище, як відфемінітивний демінутив середнього роду. В обох мовах існують відфемінітивні аугментативи, проте в КУБі вони не засвідчені, на відміну від демінутивів.

7. Застосування корпусу паралельних текстів та корпусних методик обчислення результатів дає цікавий матеріал для системного дослідження фемінітивів як лексичних одиниць сучасних літературних мов, так і перекладацьких стратегій, використаних у перекладі з болгарської мови на українську та навпаки.

8. Наявність паралельних перекладів з третіх мов розширює дослідження, уможливаючи міжмовні порівняння не лише у парах, а й у трій-

ках, з мовою-джерелом включно, що є одним з подальших напрямків дослідження фемінітивів.

Література:

- Брус 2019:** Брус, М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування: монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника“, 2019, с. 440.
- Геров 1908:** Геровъ, Н. Рѣчникъ на бльгарскый языкъ съ тлькувание рѣчи-гы на бльгарскы и на русскы. В 5 т. + допълнение. Пловдив: Съгласие, 1895–1908.
- РБЕ 1977:** Речник на българския език. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1977—. Режим доступу: <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (відвідано 31.10.2021).
- СУМ 1970:** Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Режим доступу: <<http://sum.in.ua>> (відвідано 31.10.2021).
- СУМ 1994:** Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. Випуск 1. А. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'яtkевича НАН України, 1994, с. 152.
- Сумрова 2018:** Сумрова, В. Новите фемінальні названня в българския език. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2018, с. 195.
- Siruk, Derzhanski 2018:** Siruk, O., I. Derzhanski. Unmatched Feminitives in a Corpus of Bulgarian and Ukrainian Parallel Texts. – In: Proceedings of the Third International Conference Computational Linguistics in Bulgaria CLIB 2018, Institute for Bulgarian Language BAS, 2018, pp. 77–84.

Інформація про авторів:

Олена Сірук – кандидатка філологічних наук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), головна асистентка відділу математичної лінгвістики Інституту математики й інформатики Болгарської академії наук.

Email: olebosi@gmail.com

Іван Держанський – доктор (Единбурзький університет), доцент відділу математичної лінгвістики Інституту математики й інформатики Болгарської академії наук.

Email: iad58g@gmail.com